न्यतामात्रम् न च नरस्य क्षत्रियः शूर इत्यपि स्यात् पाणिपादस्य पाणिः पवित्र इत्यत्रेवान्यतापि एकवचनस्य निर्द्धारणार्थकत्वे क्षत्यभावात् । अतएव द्वन्द्वः सामासिकस्य चेति गीतापि सङ्गच्छते। एकवचनभिन्नयोरेव षष्ठीषष्ठ्योरुक्तनिर्द्धारणबोधकत्वव्युत्पत्तिस्वीकाराद्वा । ननु पाथःपृथिव्योर्जलं स्नेहवदित्यादौ जलभिन्नयोः पाथःपृथिव्योरप्रसिद्ध्या पाथःपृथिव्युभयवृत्तिभेदप्रतियोगित्वस्य स्नेहवति बाधेन च जलान्यपाथःपृथिव्युभयत्वावच्छिन्नवृत्तिकभेदप्रतियोगिनः स्नेहवतो बोधासम्भवः । न च द्विपदद्वन्द्वोत्तरनिर्द्धारणषष्ठ्या अन्यतरवृत्तिभेदप्रयोगित्वमेवार्थः तच्चिन्त्यं चान्यतरशब्दैकपदोपात्तत्वेन जलान्यत्वादेः षष्ठ्यर्थान्तरस्यान्वयः तथाच जलान्यो यः पाथःपृथिव्योरन्यतरस्तच्छिष्टस्य भेदस्य प्रतियोगित्वं स्नेहवति वर्त्तत एवेति वाच्यं तावतापि पाथःपृथिव्युभयतादात्म्यस्य जले बाधादुक्तवाक्यस्यायोग्यतातादवस्थ्यात् पाथःपृथिव्योस्तेन उष्णमित्याद्यप्रयोगेन निर्द्धारणषष्ठ्यास्तादात्म्यबाधितार्थत्वात् घटतद्भिन्नयोर्घटः कम्बुग्रीवादिमानित्यादौ घटतद्भिन्नान्यतरत्वाप्रसिद्ध्या तादृशान्यतरवृत्तिभेदस्य बोधयितुमशक्यत्वाच्चेति चेन्न द्वन्द्वोत्तरनिर्द्धारणषष्ठ्याः पर्य्याप्तसंख्यायामपि शक्तत्वेन तस्य स्वैकपदोपात्तत्वेन षष्ठ्यर्थस्य जलाद्यन्यत्वरूपनिर्द्धार्य्यभेदस्यान्वयेन सर्वसामञ्जस्यात् । पाथःपृथिव्योर्जलं स्नेहवदित्यादौ जलभिन्नो यः पाथःपृथिवीपर्य्याप्तसंख्यान्वयस्तत्त्वावच्छिन्नवृत्तिकभेदप्रतियोगिस्नेहाभिन्नं पाथःपृथिवीपर्य्याप्तसंख्यान्वयो जलमित्यन्वये बाधकाभावात् । पटघटमठानां घटः कम्बुग्रीवादिमानित्यादावप्युक्तरीत्यैवान्वयधीः । इदन्तु बोध्यं यत्रोद्देश्यविधेययोस्तादात्म्येनान्वयबोधसामग्री तत्रैव निर्द्धारणषष्ठ्या भेदप्रतियोगित्वमर्थः यत्र तु सम्बन्धान्तरेण, तत्रात्यन्ताभावप्रतियोगित्वमतो नराणां क्षत्रिये शौर्य्यमित्यादौ क्षत्रियान्यनरत्वावच्छिन्नवृत्तिकस्यात्यन्ताभावस्यैव प्रतियोगित्वं शौर्य्यादौ प्रतीयते न तु तादृशभेदस्य नराणां क्षत्रिये क्वापीत्यपि प्रयोगापत्तेः । नरणां मध्ये क्षत्रियः शूर इत्यादौ तु निर्द्धारणवाचिनो मध्ये इत्यव्ययस्य तदर्थकषष्ठ्या सह सम्भेदे देहे चैत्र इत्यादाविव नान्यतरवैयर्थ्यम् । नरेषु क्षत्रियः शूर इत्यादौ निर्द्धारणसप्तमीस्थलेऽप्युक्तदिशैवान्वयो द्रष्टव्यः । यत्तु नराणां क्षत्रिय, शूरतम इत्यादौ राज्ञोः शिर इत्यत्रेवाभेदएव षष्ठ्यर्थस्तादात्म्यं वा तथा च नराभिन्नक्षत्रियत्वाच्छेदेन शूरतमत्वाभेदस्य वाक्यार्थत्वेन नराणां क्षत्रियोऽर्जुन इत्यादिकोन प्रयोगः नरभिन्नक्षत्रियत्वावच्छेदेनार्जुनाभेदस्याप्रसक्तत्वात् न वा नराणां वानरः पशूरित्यादिकः, कीशे पशुभेदसत्त्वेऽपि मानुषभेदस्य विरहादिति तत्तुच्छं नराणां क्षत्रियः प्राणी क्षत्रियाणां नरः शूर इत्यादिवाक्यस्य दुर्वारतापत्तेः । केचित्तु नराणां क्षत्रियः शूर इत्यादौ क्षत्रियान्यो नरः शूरभिन्नो नराभिन्नः क्षत्रियश्च शूरइत्येवमन्वयितावच्छेदकधर्मावच्छेदेन धियस्तरीकुर्वन् भेदभेदश्च निर्द्धारणवाचिषष्ठीसप्तम्योरर्थमाहुस्तच्चिन्त्यं नामार्थसम्बन्धविशेषकान्वयबोधे नाम्नः प्रथमान्तत्वापेक्षायाः परित्यागापत्तेः स्वप्रकृत्यर्थावच्छिन्नस्यैव संख्यान्यसुवर्णस्य शब्दान्तरार्थेन सहान्वयस्य व्युत्पन्नत्वेन षष्ठ्यर्थे केवलभेदे शूरादेरन्वयोनाशंत्वास्तां विस्तरः" । "पञ्चमी विभक्ते" पा० यत्र निर्द्धार्य्यनाम्नः भेदएव प्रतीयते तत्र पञ्चमी स्यात् सि० कौ० पञ्चम्यास्तु भेदएवार्थः यथा माथुरा पाटलिपुत्रेभ्य आढ्यतर इति "यतश्च निर्द्धारणमित्यनुवर्त्तते विभागोऽत्र भेदः तत्र निर्द्धारणे सर्वत्र यथा कथञ्चित् भेदस्य सत्त्वेऽपि विभक्तिप्रकृत्यसामर्थ्यात् यत्र भेद एव न तु केनाप्युपाध्यादिरूपेणाभेदस्तत्रैवास्याः प्रवृत्तिरित्याह भेदएवेति न तु शब्दान्तरोपात्ते सामान्याक्रान्तेति भावः । यत्र पञ्चम्यर्थो निर्द्धारणविषयरूपएव तत्र च अवधिमत्त्वसम्बन्धेन पाटलिपुत्रस्यान्वयः तेन पाटलिपुत्रावधिकनिर्द्धारणविषया माथुरा आढ्यतरा इति बोधः । न चात्र निर्द्धा णावधेर्निर्द्धार्य्यमाणस्य च गोषु कृष्णेत्यादाविव सामान्यविशेषभावोऽस्ति प्रत्युत शब्दोपात्तयोर्धर्मयोर्विरोध एव" मनोरमा ।

निर्द्धारित त्रि० निर्+धारि–क्त । १निर्द्धारणविषये २निश्चिते च "निर्द्धारितेऽर्थे लेखेन कृतो खलु वाचिकम्" माघः ।

निर्द्धार्य्य त्रि० निर्+धारि–कर्मणि यत् । १निर्द्धारणकर्मणि सामान्यतः पृथक्कार्य्ये विशेषे यथा नराणां क्षत्रियः शूरतमः इत्यत्र शूरत्वेन नरान्तरेभ्यः पृथक् कार्यरूपविशेषः क्षत्रियः । २निश्चेये च । भावे यत् । ३अवधारणे न० । तादर्थ्यतेऽस्य अच् । ४निःशङ्कर्मकर्त्तरि रमानाथः । "निर्द्धार्य्यः कर्मकर्त्ता च संवृतः सत्यसम्मदा । व्यसनेऽभ्युदये वापि कृविकारं वदा मनः । तत्तु सत्यकृति प्रोक्तम्" शब्दार्थचि० धृतयाज्ञम् ।